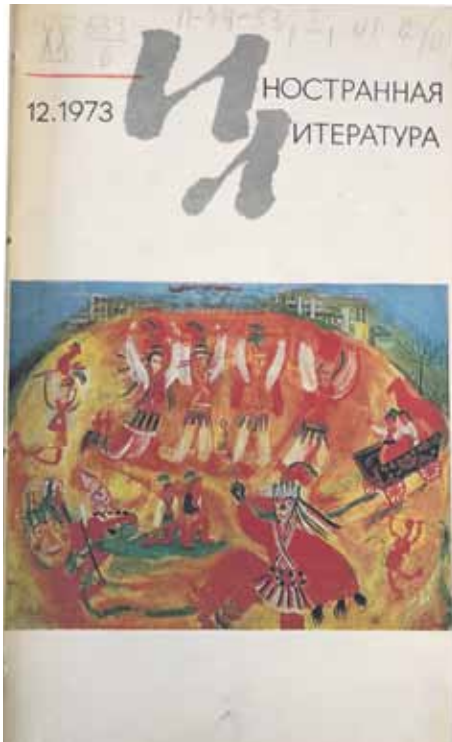

Bibliografinen data ja tekstien liikkeet rautaesiripun läpi

Philip Gleissner

Uudempan maailmankirjallisuuteen erikoistunut neuvostoliittolainen aikakauslehti *Inostrannaja literatura* ("Ulkomainen kirjallisuus") julkaisi joulukuun 1973 numerossa kaunokirjallisia tekstejä ympäri maailmaa: unkarilaisen Gyula Illyésin runoutta, brasilialaisen Erico Verissimon romaanin viimeisen osan sekä amerikkalaisen Joyce Carol Oatesin novelleja. Joukosta erottui itäsaksalaisen Ulrich Plenzdorfin pienoisromaani *Die neuen Leiden des jungen W.* (*Nuoren W:n uudet kärsimykset*, 1972), joka julkaistiin anteeksipyytävien lopusanojen kanssa. Selittäviä kommentaareja oli nähty lehden sivuilla aiemminkin, sillä sen puolen miljoonan painoksen levikki saavutti Neuvostoliitossa laajan lukijakunnan. Tällä kertaa saateteksti kuitenkin yllätti pituudellaan – se oli lähes neljä sivua. Saateteksti kertoo, että Saksan demokraattisessa tasavallassa *Nuoren W:n uudet kärsimykset* oli saanut osakseen kritiikkiä, koska sen päähenkilö ei ollut kelvollinen roolimalli maan nuorisolle eikä tarinassa myöskään ollut toista, positiivista sankaria, joka olisi voinut tasapainottaa päähenkilön ideologisia vajavaisuuksia. Vaikuttaa siltä, että Plenzdorf ei ollut onnistunut täyttämään kirjallisuudelta edellytetyjä sosialistisen realismin idealistisia vaatimuksia. Kaiken lisäksi pienoisromaani on varsin epäkunnioittava adaptaatio kanonisesta klassikosta. Sokeeraavaan puhekieleen turvautuen se pyrkii halventamaan kirjallista esikuvaansa, Johann Wolfgang von Goethen romaania *Nuoren Wertherin kärsimykset* (*Die Leiden des jungen Werthers*, 1774).

Nuoren W:n uudet kärsimykset aiheutti kirjallisen skandaalin Itä-Saksassa. Tapaus on saanut paljon huomiota germaanisen filologian tutkijoilta, jotka ovat korostaneet itäsaksalaisen kirjallisuuslehti *Sinn und Formin* ("Merkitys ja sisältö") roolia skandaalin kehittämisessä. Tekstin julkaisemisen lisäksi lehti toimi alustana sitä seuranneelle kiihkeälle keskustelulle. (Parker & Philpotts 2009.) Myöhäissosialistisella aikakaudella kirjallisuuslehdet ottivat asiakseen oman maansa kansallisen kirjallisuuskentän kehittämisen, jota myös tämä tapaus

Inostrannaja literaturan numeron 12/1973 kansi.

Inostrannaja literaturan 12/1973 sisällysluettelon ensimmäinen sivu.

УЛЬРИХ ПЛЕНЦДОРФ

Новые страдания юного В.

ПОВЕСТЬ

Перевод с немецкого А. КАРЕЛЬСКОГО

Сообщение в «Берлинер цайтунг» от 26 декабря:

Вечером 24 декабря в летней постройке на территории лагеря «Детский рай II» в районе Лихтенберг народная полиция обнаружила тело семнадцатилетнего Эггара В. Как показали следствие, Эггар В., проживавший последнее время без присмотра в подвале строящегося строения, стал жертвой неосторожного обращения с электрическим током.

Извещение в «Берлинер цайтунг» от 30 декабря:

В результате несчастного случая 24 декабря оборвалась жизнь нашего младшего товарища

Эггара Вибо.

Мы скорбим о безвременном ушедшем!

Дирекция народного предприятия РСУ, Берлин.
Цеховой комитет профсоюза.
Комитет ССНМ.

Извещение в «Фольксвагт» (Франкфурт-на-Одере) от 31 декабря:

Трагический несчастный случай безвременно вырвал из наших рядов незабвенного друга и товарища

Эггара Вибо.

Дирекция коммунального народного предприятия
«Гидравлика»,
Миттенберг.
Профсоюзные.
Комитет ССНМ.

24 декабря с. г. в результате трагического несчастного случая погиб мой дорогой сын

Эггар Вибо.

Память его для меня незабвенна.

Эльза Вибо.

— Когда ты в последний раз видела его?

108

Ensimmäinen sivu Inostrannaja literaturan (12/1973) julkaisemasta Ulrich Plenzdorfin pienoisromaanista Nuoren W:n uudet kärsimykset.

todistaa. Toisaalta, kuten *Inostrannaja literaturan* tapaus osoittaa, lehdet myös mahdollistivat erityislaatuisten tekstien liikkumisen paikasta toiseen. Vaikka kansalaisten eletty kokemus oli Plenzdorfin tarinan kuvauksen kaltaisesti pitkälti sidottu kotimaansa sosialistiseen todellisuuteen, tekstit pystyivät helposti matkustamaan paikasta toiseen ja ylittämään valtioiden rajoja. Tekstien kautta lukijat pääsivät kosketuksiin sellaisten maailmankolkkiensa kanssa, joihin heillä ei fyysisesti ollut pääsyä. Tästä näkökulmasta katsottuna sosialistisen Itä-Euroopan kulttuurit eivät ehkä olleet niin eristettyjä kuin yleensä ajatellaan.

Tämän kaltaisten tekstien liikkeen tutkimisessa hyödynnetään muuttoliiketutkimuksesta tuttua mutta päinvastaista lähestymistapaa, jossa yksilöt pysyvät paikallaan mutta kulttuuri- ja mediainstituutiot luovat vaihtoehtoista liikkuvuutta heidän ympärillään. Tekstien (ja jossain määrin kirjallisuusinstituutioiden avainhenkilöiden) kulkua helpottivat kirjallisuuslehtien ja kustantamoiden verkostot, jotka toimivat yhdyssiteinä suuressa osaa Itä-Eurooppaa ja loivat myös omanlaisiaan kontaktipintoja idän ja lännen välille. Tämä esseee pyrkii mallintamaan sitä, miten tällainen liikkuvuus voidaan tehdä näkyväksi, sekä haastamaan niitä narratiiveja, jotka puhuvat kulttuurisesta pysähtyneisyydestä ja eristäytyneisyydestä eivätkä näin ollen kerro koko totuutta myöhäissosialismin ajan kokemuksesta. Tutkin tekstien liikettä kolmessa kontekstissa: aikakauslehtien sivuilla, arkistossa ja bibliografisissa tiedoissa. Käytän myöhäissosialismin kirjallisuusvirtausten tutkimiseen metodeja, jotka vastaavat monien muiden tieteenalojen, kuten aikakauslehtitutkimuksen, kirjallisuushistorian ja digitaalisen humanismin lähestymistapoja.

Tässä esseessä haluan painottaa näkökulmaa, jonka mukaan kirjallisuusinstituutioita ei käsiteltäisi erillisinä kulttuurisina toimijoina, kuten erityisesti kääntämistä ja sensuuria tutkittaessa yleensä tehdään. Kirjallisuusinstituutiosta tehdyt tapaustutkimukset keskittyvät tavallisesti yhdensuuntaiseen liikkeeseen ja korostavat tietyn Itä-Euroopassa sijaitsevan kulttuurikeskuksen yhteyttä johonkin paikkaan ulkomailla. Näistä tutkimuksista poiketen analyysini keskittyy siihen, miten kirjallisuuslehtien kautta muodostuneita kontakteja voitaisiin tarkastella julkaisijoiden verkostojen jatkuvana, moniin suuntiin kulkevana ja valtioiden rajat ylittävänä virtana. Tämä lähestymistapa voi avata uuden näköalan Itä-Eurooppaan moninapaisena kirjallisuustilana. Plenzdorfin rajoja rikkova teksti ei syntynyt politiikan keskuksesta Moskovassa, mutta se matkusti läpi Itä-Euroopan sosialismin kulttuurille ominaisten lainalaisuuksien muovaamaa reittiä pitkin. Tätä reittiä pyrin tässä esseessäni jäljittämään. Ensimmäinen tutkimusmatka tälle kartoittamattomalle alueelle keskittyy Tšekkoslovakian, Itä-Saksan ja Neuvostoliiton kustantajiin vuosien 1955 ja 1973 välillä.

Käännöstekstien liike ja aikakauslehtitutkimus

Valtiososialismin aikainen kustannustoiminta oli keskusvaltaisesti johdettua ja vakiintuneiden kaavojen sanelemaa. Yksi sen erityispiirteistä oli yksinomaan käännöskirjallisuudelle omistautuneiden kustantajien synty ympäri Itä-Eurooppaa toisen maailmansodan jälkeen. Neuvostoliitossa tätä tehtävää hoiti kuukausittain ilmestynyt aikakauslehti *Inostrannaja literatura*. Se perustettiin vuonna 1955, samaan aikaan kuin useat muut aikakauslehdet, jotka tulisivat myöhemmin muuttamaan Neuvostoliiton julkaisu toiminnan ja kirjallisuuden historian.¹ *Inostrannaja literatura* -lehdellä ei ollut yksinoikeutta kaunokirjallisten tekstien käännöksille, mutta se toimi tärkeimpänä väylänä ulkomaisille teksteille ja valitsi, mitkä maailmankirjallisuuden teokset pääsisivät Neuvostoliiton suuren lukijakunnan luettavaksi. Pian lehden perustamisen jälkeen Itä-Euroopan maissa syntyi vastaavia julkaisuja: vuonna 1956 Tšekkoslovakiassa perustettiin *Světová literatura* ("Maailmankirjallisuus") ja Unkarissa

Nagyvilág ("Maailmanlaajuinen"). Puolassa aikakauslehti *Literatura na Świecie* ("Maailmankirjallisuus") ilmestyi ensimmäisen kerran vuonna 1971. Itä-Saksassa käännöskirjallisuuden levittäminen oli pitkälti Volk und Welt ("Kansa ja maailma") -nimisen kustantamon käsissä. Sen toiminta oli usein puolueen virallisen linjan vastaista, kuten monet Itä-Saksan historiaa tutkineet ovat osoittaneet (Barck & Lokatis 2005). Tšekkoslovakiassa kustantamo Odeon alkoi kehittää käännöskirjallisuuteen painottuvaa profiilia vuodesta 1953 eteenpäin.

Kirjallisuuden kustantaminen ei siis ollut rakenteiltaan ja toimintatavoiltaan täysin yhdenmukaista Itä-Euroopan maissa ja kansalliset erityispiirteet monimutkaistivat kustannustoimintaan liittyviä verkostoja. Yhdistävänä piirteenä sosialistisille kirjallisuusinstituutioille oli kuitenkin selvä työnjako käännöstekstien ja alkukielisten julkaisujen parissa työskentelevien kustantamojen välillä. Tämä ei välttämättä ole seurausta keskusvallan aktiivisesta puuttumisesta satelliittivaltioidensa kulttuuriin, vaan keskitetysti ohjatusta järjestelmästä, joka ei tähdännyt kilpailuun kirjamarkkinoilla. Eri kustantajille suunnatut tehtävät jaettiin muiden ominaisuuksien, kuten genren, lukijakunnan tai tekstin alkuperän mukaan.

Ehdotankin, että Ulrich Plenzdorfin tekstiä *Nuoren W:n uudet kärsimykset* tarkasteltaisiin tästä instituutioiden viitekehyksestä käsin sen sijaan, että sitä käsiteltäisiin yksittäisenä tapaustutkimuksena sosialistisen kustannustoiminnan historiassa. Aiempi käännöstutkimus on osoittanut, miten kääntäjät, kustannustoimittajat ja sensorit ovat osallistuneet tekstin paikalliseen uudelleenkirjoittamiseen erityisesti lännestä tulevien teosten, kuten yhdysvaltalaisen D.J. Salingerin *Siepparin ruispellossa* (*Catcher in the Rye*, 1951) ja Hemingwayn tuotannon kohdalla (Baer & Witt 2017). Nämä tutkimukset ovat osa laajempaa tieteellistä diskurssia, joka tutkii kulttuurivaihtoa lännen (erityisesti Yhdysvaltojen) ja Neuvostoliiton välillä. Plenzdorfin tapaus toimii muistutuksena sosialistisen Itä-Euroopan kulttuurivirtausten monitahoisuudesta: ne eivät sijoitu vain suoralle itä-länsi-akselille, vaan liikkuvat moneen suuntaan. Kirjallisuusinstituutiota muuttavia impulsseja ei tullut vain ulkoapäin, vaan niitä synnytti ja vahvisti myös tekstien kierto sosialistisen Itä-Euroopan sisällä.

Světová literaturan perustaminen Prahassa osoittaa, että itäeurooppalaisten kirjallisuusjärjestelmien synty ei ollut vain neuvostoliittolaisen kulttuuriburokratian vastentahtoisen toimeenpanon tulosta. Yksi lehden toimituksen jäsenistä vuosina 1956–1958 oli kirjailija Josef Škvorecký, joka myöhemmin lähti Tšekkoslovakiasta toisinajattelijana. Kirjoittaessaan *Světová literaturan* merkityksestä tšekkiläiselle kulttuurille, hän huomauttaa lehden perustamisen silti liittyneen Moskovassa tehtyihin aloitteisiin koska Neuvostoliitossa kertaalleen hyväksytty aloite menisi läpi muissakin sosialistisissa maissa. Tätä ilmiötä Škvorecký kutsuu "auktoriteetin kierrättämiseksi". Škvoreckýn mukaan *Inostrannaja literaturan* olemassaolo oikeutti sen tšekkiläisen vastineen perustamisen ja sen kautta Tšekkoslovakiaan luotiin pala sosialistisen kustannustoiminnan hyväksytyjä rakenteita. Neuvostoliiton esimerkkiä seuraten lehden julkisena tavoitteena oli tutustuttaa lukijat aikalaismaailmankirjallisuuteen, kirjallisuuskritiikillä höystettynä, mikä puolestaan voisi johdattaa vastaanottajan lukukoke-
musta ideologisesti oikeaan suuntaan. *Světová literatura* tarjosi näin myös mahdollisuuden muodostaa yhteys sosialismin ulkopuolella oleviin kulttuureihin. (Škvorecký 2003.)

Aikakauslehden alkuvuosina sen sivuilla julkaistiin yllättävän monipuolista kaunokirjallista materiaalia. Esimerkkinä tästä ovat amerikkalaisen runoilijan Allen Ginsbergin työt. *Světová literaturan* numerossa 6/1963 julkaistiin kokoelma hänen runojaan, sekä essee kirjailijasta, joka vasta kuusi vuotta aiemmin oli ollut Yhdysvalloissa syytettynä siveettömyydestä seksuaalisten aiheidensa vuoksi – teema, jota myöskään itäeurooppalainen sensuuri ei katsonut hyvällä. Yksi julkaistuista runoista oli "Supermarket in California" ("Supermarket Kalifor-

niassa”), joka yhdistää amerikkalaisen kulutusjuhlan ja homoeroottiset halut ja tekee samalla intertekstuaalisia viitteitä Walt Whitmaniin ja Federico García Lorcaan. Tšekinkielinen käännös, ”Samoobsluha v Kalifornii”, välittää runon eri semanttiset tasot varsin taitavasti.

Provokatiivisuudestaan huolimatta julkaistu teksti osoittaa Škvoreckýn mainitseman auktoriteetin kierrättämisen. Tämä Ginsbergin runon käännös ei nimittäin ollut ensimmäinen laatuaan Itä-Euroopassa. Vuonna 1961 ”Rynok v Kalifornii” oli julkaistu myös *Inostrannaja literaturassa*, yhdessä lukuisten muiden nykykirjailijoiden kanssa amerikkalaista runoutta käsittelevässä kokoelmassa. Neuvostoliitossa julkaistusta käännöksestä ei välity homoeroottinen pohjavire, ja jää arvailujen varaan onko syynä toimittajan väliintulo, kääntäjän itsesensuuri vai ymmärryksen puute. Tekstin toinen provokatiivinen taso on kuitenkin säilytetty: tavaroiden, kuten avokadojen, tomaattien ja porsaankyljysten yltäkylläisyys. Homoeroottinen himo on tässä käännösversiossa korvattu gastronomisella halulla. Amerikkalaisen nykyrunouden katsaus on sopeutettu uuteen tekstiympäristöön ja sulautettuna uuden julkaisu ympäristönsä makutottumuksiin ja esteettisiin vaatimuksiin teksti on vääjäämättä muuttunut. Päätelykykyiset lukijat saattoivat olla tietoisia tästä prosessista eikä heidän arvosteluissaan esittämiään viittauksia ja vihjauksia kirjailijoista sovi aliarvioida. Kuitenkin näiden tekstien läsnäolo myöhäissosialismin kirjallisuuskentällä, vaikkakin joskus editoituna, oli jo itsessään tärkeää.

Myöhäissosialismin aikakauslehtien ja julkaisuohjelmien tutkiminen mahdollistaa monien kadonneeksi luultujen käännöskorpusten löytämisen. Tekstin sivuuttaminen päinvastoin on melko helppoa. Samantha Sherry, joka on tutkinut perusteellisesti Stalinin ja Hruštšovin ajan käännöskirjallisuutta ja sensuuria, kertoo esimerkiksi Samuel Beckettin kaltaisten kirjailijoiden ”jääneen tabuksi” (Sherry 2015, 111), vaikka Beckettin näytelmä *Huomenna hän tulee* (*Waiting for Godot*, 1952) oli julkaistu *Inostrannaja literaturassa* vuonna 1966. Tämänkaltaiset epätarkat yleistyksiset vältetään hyödyntämällä bibliografista dataa osana tekstien liikkeen tutkimusta – tähän palaan esseen kolmannessa osassa.

Ginzbergin suhteen voi pohtia oliko vuoden 1963 tšekkoslovakialainen kustantaja riippuvainen Škvoreckýn kuvaamasta auktoriteetin kierrättämisestä – julkaisulla nimittäin olisi ollut rohkaiseva ennakkotapaus Neuvostoliitossa kaksi vuotta aiemmin. Kysymys jäänee vaille vastausta, ellei arkistosta löydy tätä nimenomaista tapausta koskevaa dokumentaatiota. Kuitenkin 1970-luvun *Světová literaturan* sivuilta löytyy todisteita siitä, että maan kirjallisuussysteemin riippuvuus Neuvostoliitosta kasvoi vuoden 1968 Tšekkoslovakian miehityksen jälkeen. Numerossa 3/1975 Ulrich Plenzdorfin *Nuori W.* julkaistiin nimellä *Nová utrpení mladého W. Světová literaturan* esipuheessa perusteltiin tekstin julkaisua esittelemällä sen kriittinen vastaanotto samaan tapaan kuin kolme vuotta aiemmin Neuvostoliitossa ilmestyneessä versiossa. Sen mukaan ”Nuoren W:n tarina on jo tuttu lukijoille Unkarissa ja Puolassa, ja vuonna 1973 Neuvostoliiton Kirjailijaliitto kustansi *Inostrannaja literaturassa* Plenzdorfin proosaa venäjäksi käännettynä Sergei Lvovin asiantuntevalla johdannolla varustettuna”. Näin siis Neuvostoliiton ennakkotapauksesta saadaan oikeutus ja vakuutus julkaisemiselle.

Kirjallisuuslehtien sivuilta on siis mahdollista jäljittää tekstien liikettä. Analysoimalla lehtien painoksia useiden vuosien ajalta voimme nähdä Itä-Euroopasta kerrotun narratiivin uudessa valossa, ei kulttuurisesti eristettynä, vaan omanlaistensa kulttuuriverkkojen kohtausmispaiikkana. Tekstien, vaikkakin joskus muunneltujen, läsnäolo on tärkeä fakta jo sellaisenaan ja niiden levinneisyys sosialistisessa Itä-Euroopassa voi edelleen valottaa pysähtyneenä pidetyn kulttuurisysteemin dynaamisuutta. Seuraavassa osuudessa tarkastelen, millä tavoin nämä havainnot tekstien liikkeestä voidaan yhdistää arkistomateriaaleista löydettyihin julkaisu toiminnan dokumentaatioihin.

Matkustavat tekstit ja kulttuuriyö arkistotutkimuksen valossa

Havainnot kulttuurisen kiertokulun mekanismeista valtiososialismin alaisessa Itä-Euroopassa on toistaiseksi tehty aikakauslehdissä julkaistujen tekstien perusteella, erityisesti tukeutuen niiden kaunokirjallista sisältöä ympäröiviin parateksteihin. Arkisto on korvaamaton lähde sellaisessa aikakauslehtitutkimuksessa, jossa huomio kiinnitetään erityisesti lehtien tekoprosessiin. Tässä osiossa käsitellenkin arkistotutkimuksen potentiaalisia suuntaviivoja Plenzdorfin tekstiä esimerkkinä käyttäen.

Inostrannaja literatura -lehden arkistoa säilytetään Venäjän valtion kirjallisuuden ja taiteen arkistossa (RGALI) Moskovassa. Se sisältää muun muassa valtion instituutioiden kirjailijoiden ja lukijoiden kanssa käymää kirjeenvaihtoa, toimitusten kokouspöytäkirjoja, käsikirjoitusten sisäisiä arvioita, sekä kattavia kartoituksia kansainvälisestä kirjallisuudesta ja kulttuuritapahtumista. Vaikka materiaalia on säilynyt vaihtelevasti ja useiden vuosien kohdalla on huomattavia aukkoja, dokumenttien runsaus valottaa lehden toimintaa moninaisista näkökulmista. Tässä osassa keskityn vain kapeaan joukkoon dokumentteja, jotka liittyvät *Inostrannaja literaturan* luomaan kirjalliseen liikkuvuuteen Itä-Saksan ja Neuvostoliiton välillä.

Arkistossa on säilynyt viisi lyhyttä toimituksen sisäistä arviota *Nuoren W:n uusista kärsimyksistä*. Niistä neljä suosittelee sen julkaisemista korostaen teoksen olevan yritys osoittaa ja ratkaista sosialistisen yhteiskunnan ongelmia. Useat raportit korostavat myös kirjan mielenkiintoista ja viihdyttävää tyyliä, joka muistutti kirjoittajia nuoren Vasili Aksjonovin ja J. D. Salingerin teoksista – jälkimmäisen *Sieppari ruispellossa* oli ilmestynyt venäjännöksenä *Inostrannaja literaturassa* yli vuosikymmen aiemmin.

Arkistomateriaali voi edelleen valottaa *Nuoren W:n uusien kärsimysten* vastaanottoa. Vain kuttaa siltä, että teksti ei saanut aikaan runsasta vastustusta kustannustoimittajien parissa, jotka eivät kirjoittaneet arvioitaan pelkästään omien esteettisten arvojensa pohjalta vaan olisivat joutuneet myös vastuuseen epäsovivan tekstin julkaisemisesta. Toimittajista vain yksi vastusti tekstin julkaisua vedoten Plenzdorfin tekstin keinotekoisuuteen ja siihen, että teos ei onnistu selittämään vajavaisen, kapitalistista yksilöä muistuttavan päähenkilön käyttäytymistä. Hän huomauttaa myös, että lehti julkaisee jo itäsaksalaisia Hermann Kantia ja Günter de Bruynia, joiden teokset ovat taidokkaampia ja muutenkin soveltuvampia.

Arkistomateriaali ei kuvaa vain yhden tietyn tekstin historiaa, vaan selittää kirjallisuuden levitystoiminnan luonnetta laajemminkin. Tekstin arvioinnissa huomio on siinä, onko se mahdollista sijoittaa olemassa oleviin paikallisiin tekstijoukkoihin. Useat kustannustoimittajat todella ajattelivat Plenzdorfin sopivan joukkoon vedoten vastaaviin kotimaisiin ja ulkomaisiin teksteihin (kuten varhainen Aksjonov ja Salinger). Tällä tavalla *Inostrannaja literatura* muokkasi paikallista tilaa sopivaksi maailmankirjallisuudelle. Lehden sivuilla näytettiin toteen tutkijoidenkin noteeraama huomio käännösten muuttoliikkeestä, kuten Luis Guarnizo ja Michael P. Smith selittävät teoksessaan *Transnationalism from Below* (1998, 12): ”tilan sosiaalinen konstruktio on paikallisen merkityksenannon prosessi”. Yksittäisten tekstien alku- ja loppusanat auttavat edelleen lukijaa sisäistämään vieraan tekstin ja antamaan sille merkityksen.

Kirjallisuuslehti ei kuitenkaan luo vain tekstien liikettä vaan instituutiona se mahdollisti myös yksittäisten kulttuuriyöläisten liikkuvuuden Itä-Saksan, Neuvostoliiton ja muiden sosialistisen Itä-Euroopan maiden välillä. Yhteys näiden kahden lehden välillä saavutettiin alun perin vastavuoroisilla, korkean tason vierailuilla. Wilhelm Girus vieraili vaimonsa kanssa Moskovassa *Inostrannaja literaturan* kutsuvieraana huhti-toukokuussa 1968 ja vie-

railu vaikuttaa olleen jo toinen laatuaan. Kirjeessään Girmus kiittelee Boris Rjurikovia, joka toimi lehden päätoimittajana vuodesta 1963 aina kuolemaansa asti vuoteen 1969: ”emme tule unohtamaan näitä päiviä, ne tulevat yhä tiiviimmin lujittamaan suhdettamme sosialistisen leirin edun vahvistamisessa.”²² Kirjeessään Pavel Toperille, SDT:n kirjallisuudesta vastaavalle kustannustoimittajalle, Girmuksen sävy on paljon tuttavallisempi: ”jälleen kerran minä ja vaimoni haluamme kiittää suuresti teitä ja kaikkia muita ystäviä siitä rakkaudesta ja ystävällisyydestä, joilla otitte meidät vastaan. Meillä ei voisi olla parempia ystäviä kuin ystävämme Moskovassa – ja nyt olemme jopa sukua.”²³ On epäselvää mihin perhesuhteeseen Girmus viittaa, mutta kirje käsittelee myös useita logistisia kysymyksiä ja tuo näin yhteen yksityiselämän ja kustannustoiminnan. Girmus lähettää myös itäsaksalaista runoilijaa Johannes Bobrowskia käsittelevän esseensä ja tilaa venäläisen aikakauslehden toimitukseensa. Toper vastaa myönteiseen sävyyn sekä toimituksellisiin pyyntöihin että ystävällisiin suhteisiin.⁴ Kuten myöhempi kirjeenvaihto osoittaa, vuoden 1969 vastavierailu lähensi Girmuksen ja Toperin perheiden välejä entisestään.

Vaikuttaa siltä, että näiden kahden kustantamon välit kukoistivat 1970-luvulla. Vuonna 1970 Girmus kirjoittaa *Inostrannaja literaturan* uudelle päätoimittajalle Nikolai Fedorenkolle muistutukseksi tätä hyvistä suhteista ja kannattaakseen henkilöstön vaihto-ohjelmaa, joka seuraavana vuonna tuli koskemaan toimittajia kaikilta portailta. Tulevina vuosina yhä useammat alemman portaatan toimittajat ottivat osaa näihin vaihtoihin: toimittajat Somova, Tšernikova ja Katseva Neuvostoliitosta sekä Armin Zeißler, Helga Gutsche, Jürgen Schlenker ja Helga Mellman Itä-Saksasta. Arkistosta ei löydy yksityiskohtaista kuvausta näistä vierailuista tai niiden aikana käydyistä lukuisista kirjallisista ja poliittisista keskusteluista, mutta jatkuvat toimittajavaihdot kertovat tiivistä yhteistyöstä ja epämuodollisesta ideoiden vaihdosta toimittusten kesken. Kirjallisuussuhteet eivät siis olleet vain suurten kulttuuri-instituutioiden käsissä, vaan ne elivät omaa elämäänsä myös matalammalla tasolla, aikakauslehtien tekoprosessissa. Tämä mahdollisti sen, että molemmat osapuolet olivat hyvin perillä kirjallisuuspolitiikan niin virallisista kuin epävirallisista kehityskuluista.

Henkilöstövaihdot olivat täten avainasemassa maiden välisten kirjallisuusvirtausten luomisessa. Kuten jo aiemmin mainitsin, *Inostrannaja literaturalla* oli osastoja, jotka olivat täysin omistautuneet tiettyjen maiden kulttuuri- ja kirjallisuusdebattien dokumentoimiseen. Sen lisäksi, että lehdessä julkaistiin lyhyitä raportteja tällaisista tapahtumista, ulkomaalaisen kirjallisuuden tarkka silmälläpito vaikutti myös tulevaisuudessa julkaistavien tekstien valintaan. Yhtenä 1970-lukun kirjallisuussensaationa *Nuoren W:n uudet kärsimykset* on yksi parhaiten dokumentoiduista tapauksista, mutta voidaan olettaa, että monien muidenkin tekstien liike seurasi samoja ratoja. Tapaustutkimusta kattavampia loppupäätelmiä esittääksemme meidän on kuitenkin laajennettava metodejamme yksittäisten lehtien ja niihin liittyvien arkistodokumenttien lähiluvusta kohti määrällistä analyysiä. Seuraavassa osassa tarkastelen, kuinka lehtien bibliografiset tiedot ja niiden digitaalinen analyysi mahdollistaa tämän laajentamisen.

Itäisen Euroopan kirjallisuusjärjestelmät ja bibliografinen data

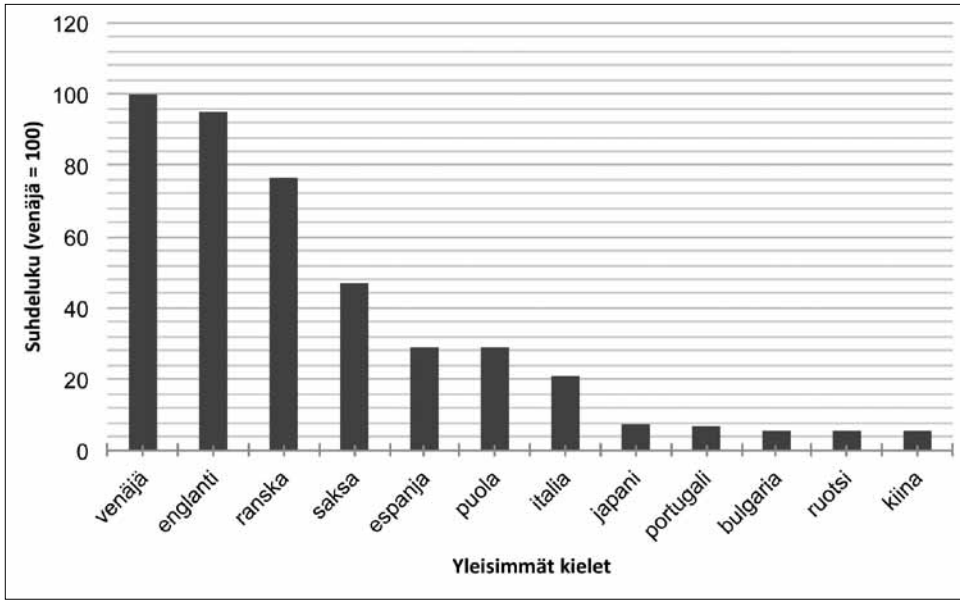
On lähes mahdotonta tutustua jokaiseen kirjallisuuslehdissä toisen maailmansodan jälkeen Itä-Euroopassa ilmestyneeseen tekstiin yksitellen ottaen huomioon materiaalin suunnattoman määrän. *Inostrannaja literaturan* ensimmäisen 20 vuoden aikana ilmestyneet 240 numeroa sisältävät helposti yli 50 000 sivua. Tšekkoslovakialainen ulkomaiseen kirjallisuuteen erikoistunut kustantamo Odeon julkaisi noin 400 nimikettä vuosien 1968 ja 1972 välillä. Näiden

lehtien ja kirjojen kattavia kokoelmia löytyy lähinnä julkaisumaiden kansallisista kirjastoista, sillä kansainväliset tutkimuskirjastot eivät pitäneet käännöskirjallisuuden keräämistä kovin tärkeänä. Tässä osassa käsittelen sitä, miten bibliografisten tietojen analyysi laskennallisin menetelmin vastaa mielenkiintoisella tavalla tähän tutkimusmateriaalin saatavuuteen liittyvään logistiseen haasteeseen. Käsittelen yksityiskohtaisemmin tämän datan alkuperää, ehdotan tapoja sen hyödyntämiseksi kirjallisuudentutkimuksessa sekä esittelen muutaman esimerkin alustavista kysymyksistä, joihin näiden tietojen avulla voisi tarttua. Keskityn yhä edelleen kolmen lehden – *Inostrannaja literatura*, *Sinn und Form*, *Světová literatura* – muodostamaan verkostoon, joka toimii otoksena myöhemmin laajennettavalle tutkimukselle. Datan avulla päästään käsiksi diakroniseen ja laajempia kehityssuuntia tarkasteleviin kysymyksiin kirjallisuuden kustantamisesta, joka ei ole mahdollista keskittyttäessä lehtien yksittäisiin numeroihin ja rajallisiin arkistomateriaaleihin.

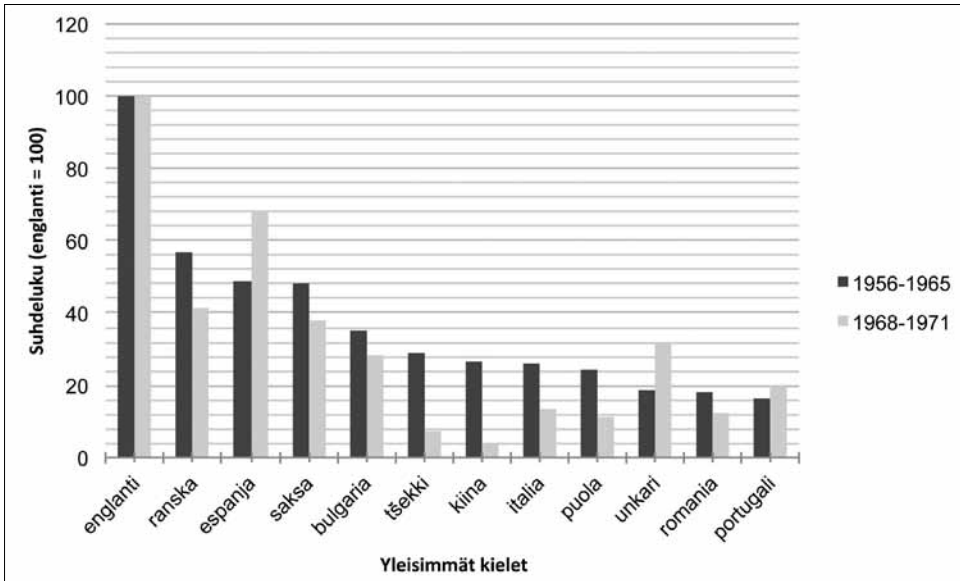
Bibliografiset tiedot muodostavat kenties yhtenäisimmän paratekstuaalisen elementin sosialististen aikakauslehtien julkaisun vuosikymmeninä. Jokaisessa aikakauslehden numerossa oli sisällysluettelon vierellä tietoa lehden levikistä, lista kustantamiseen osallistuneista toimittajista sekä teknisiä yksityiskohtia lehden tuottamisesta. Jo pelkästään näistä tiedoista saadaan selville paljon siitä, miten lehteä toimitettiin ja levitettiin. Kun yhden julkaisun data yhdistetään muiden julkaisujen samankaltaisiin tietoihin, sitä voidaan käyttää vertailevaan analyysiin, joka paljastaa laajemmin kustantamisen kuvioita ympäri Itä-Eurooppaa. Tältä pohjalta on mahdollista luoda uusia hypoteeseja ja teorioita ulkomaisen kirjallisuuden liikkeestä itäisessä Euroopassa. Tällaisen tutkimuksen mahdollistamiseksi kehitän tällä hetkellä digitaalisen humanismin piiriin kuuluvaa projektia ”Reading through the Iron Curtain” (”Lukeminen läpi rautaesiripun”), jossa pääosassa on Tšekkoslovakiasta, Neuvostoliitosta ja Itä-Saksasta kerättyjen bibliografisten tietojen relaatiotietokanta. Seuraavaksi käsittelemäni aiheet havainnollistavat joitain tutkimuksen lähtökohtia projektin ollessa vielä alkuvaiheessaan.

Myöhäisen sosialistisen kauden bibliografista dataa on kerätty monella tapaa. Neuvostoliitossa kaikki aikakauslehdissä julkaistut artikkelit on dokumentoitu *Letopis žurnalnyh statei* -luetteloon (”Aikakauslehtiartikkelien aikakirja”), jonka Indianan yliopiston kirjasto on osittain digitalisoinut. Luettelo *Světová literaturan* ensimmäisen vuosikymmenen kaikista julkaisuista koottiin Prahassa 1965 (Broukalová et als. 1967), siinä missä *Sinn und Formin* sisältö on lähes täydellisenä saatavilla julkaisun verkkosivuilla (<https://sinn-und-form.de>). Näytetiedostot kootakseni kokosin verkkomateriaalin ja digitoin painetut luettelot, jotka muutin koneluettaviksi optisen merkintunnistuksen avulla. Vaikka data on toistaiseksi järjestelty vain taulukkolaskentaohjelmaan eikä sitä ole vielä käsitelty pitkälle, voi näiden kolmen tiedoston avulla esittää alustavia kysymyksiä, joiden pohjalta voidaan edelleen esittää tarkentavia jatkokysymyksiä ja muodostaa suuntaviivoja tulevalle tutkimukselle.⁵

Sekä *Inostrannaja literaturan* että *Světová literaturan* luetteloista löytyvä peruskategoria on tieto alkuperäisestä kielestä, josta julkaisut käännettiin. Kielten esiintymistaajuuden arvioiminen antaa käsityksen lehtien yleisestä kokoonpanosta 1950-luvun loppu- ja 60-luvun alkuvuosilta. Minkä kielisiä tekstejä kustannustoimittajat valikoivat eniten? Mihin kansallisiin kulttuureihin lukijat tutustuivat eniten? Kaksi seuraavaa kaaviota vertaa kahdentoista käytetyimmän alkukielen yleisyyttä suhteessa kaikista yleisimpään, venäjän kieleen.

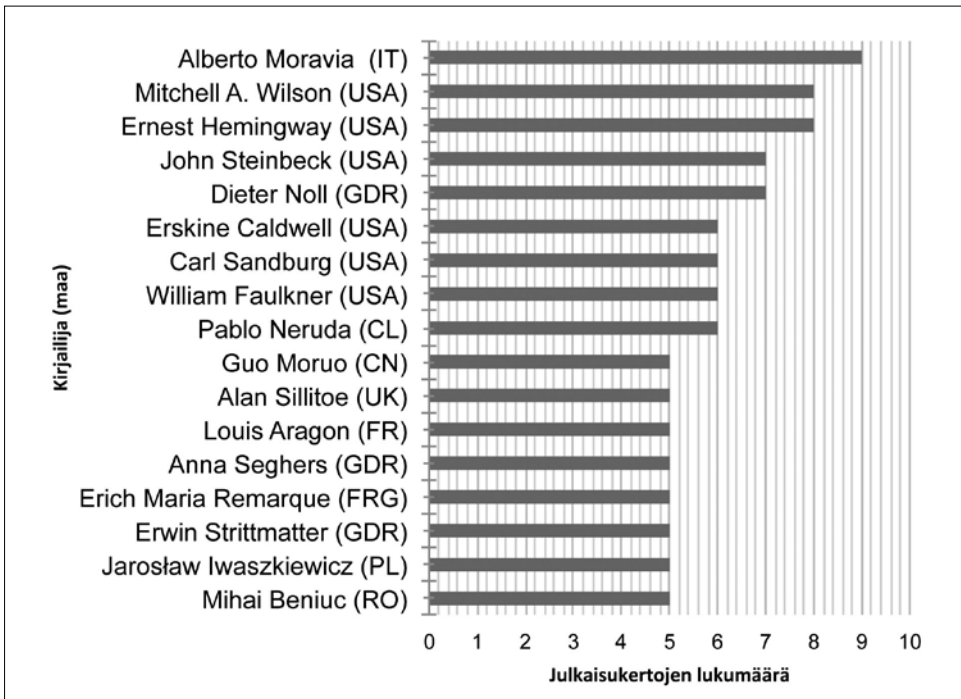
Kuvio 1. Světová literaturan 12 yleisintä tekstien alkukieltä julkaisuissa vuosien 1956 ja 1965 välillä suhteessa kaikkein yleisimpään (venäjä).

Kuvio 2. Inostrannaja literaturan 12 yleisintä tekstien alkukieltä julkaisuissa vuosien 1956 ja 1965 sekä 1968 ja 1971 välillä suhteessa kaikkein yleisimpään (englanti).

Kuten Kuvio 1 osoittaa, venäjä on huomattavin alkukieli *Světová literaturan* sivuilla, mikä vahvistaa käsitystä Neuvostoliiton kulttuurisesta hegemoniasta sodanjälkeisessä Itä-Euroopassa. Toisaalta hyvin lähellä venäjää alkukielten yleisyydessä on englanti ja pienellä välimatkalla ranska. Tämä asetelma ei täysin istu yksiin edellä kuvatun maailmanjärjestyksen kanssa ja herättää siksi kysymyksiä lehden geopoliittisesta asemoitumisesta. Vaikka kielet eivät yksinään osoita julkaisun esteettistä ja poliittista suuntautumista, ne herättävät jatkokeskustelua. Yksi mahdollinen hypoteesi on, että venäjän kielen läsnäolo toimi pelinappulana aiemmin mainitussa auktoriteetin kierrättämisessä mahdollistaen täten toimituksen tutkimusmatkat myös sosialistisen kulttuurisen tilan ulkopuolelle.

Inostrannaja literaturassa esiintyneet alkukielet tältä aikaväliltä osoittavat samankaltaisen tendenssin. Toisaalta sosialistisen Itä-Euroopan kielet olisivat yhteenlaskettuna voineet haastaa tämän aseman ensimmäisenä kymmenenä vuonna. Kuviossa 2 vaaleanharmaalla kuvattu aikaväli kuvaa ajallista muutosta lehden sisällössä. *Letopisistä* saatujen bibliografisten tietojen mukaan itäeurooppalaiset kielet ovat nyt huomattavasti vähemmän edustettuja suhteessa yleisimpään kieleen (englanti), poikkeuksena unki. Espanjasta ja portugalista käännettyjen tekstien osuus on kuitenkin kasvanut, kenties johtuen toimituksen selkeästä linjauksesta nostaa esille postkoloniaalisten kulttuurien kirjallisuutta. Näiden alueiden kirjallisuus nosti suosiotaan, kun taas läheisen Itä-Euroopan merkitys *Inostrannaja literaturan* lukijoille jäi pienemmäksi.

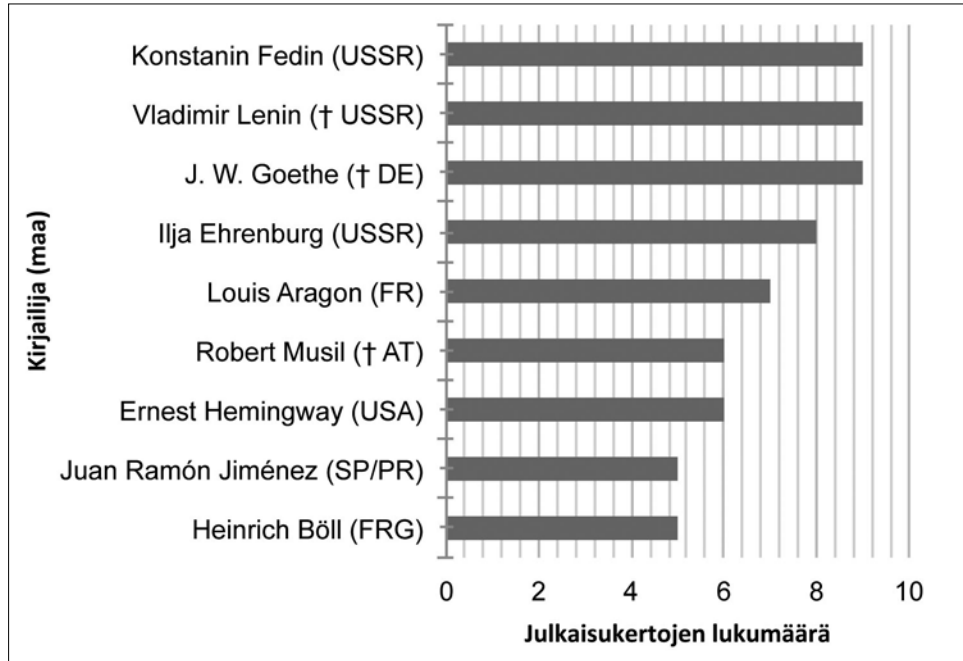

Kuvio 3. Kirjailijat, joiden tekstejä julkaistiin *Inostrannaja literaturassa* useammin kuin viidesti vuosien 1956 ja 1965 välillä.

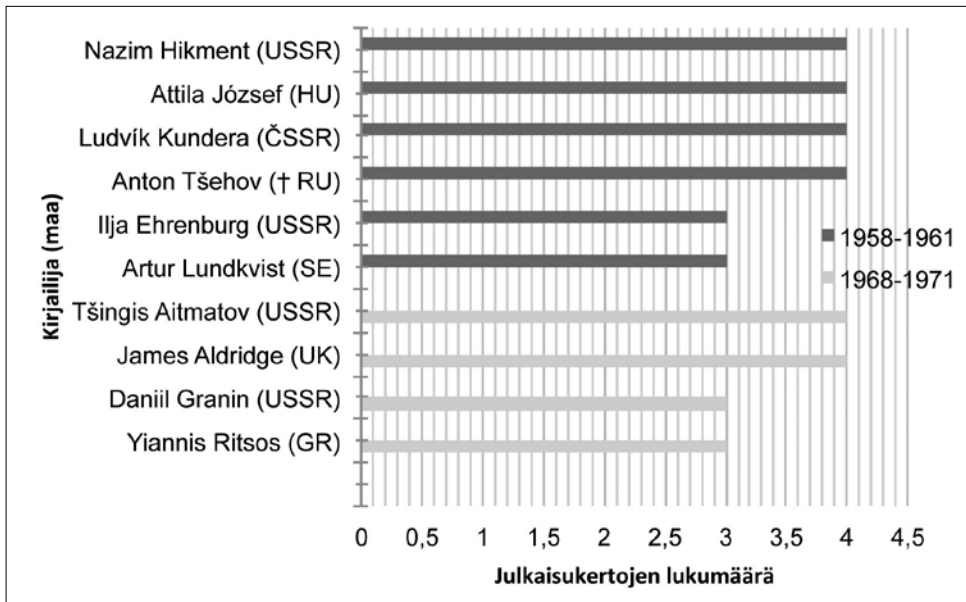
Tuleva diakroninen, yksityiskohtaisempaa dataa hyödyntävä tutkimus voi laajentaa käsitystämme maailman representaation muutoksista kirjallisuuslehtien sivuilla. Se voi myös paljastaa muutokset kustannusjärjestelmien poliittisissa sitoumuksissa ja esteettisissä painotuksissa. On kuitenkin syytä muistaa, että joidenkin kielten asema suhteessa niiden ideologiseen tai geopoliittiseen kontekstiin on epäselvä. Esimerkiksi lehtien saksankieliset kirjailijat voisivat olla ideologisesti jakautuneen Saksan itä- tai länsiosasta, Itävallasta tai Sveitsistä. Tätä kysymystä voisi valottaa tarkastelemalla kahdessa aikakauslehdessä useimmiten esiintyneitä kirjailijoita. Kahdessa seuraavassa kuviossa (Kuvio 3 ja Kuvio 4) on kuvattu kaikki tarkastelemissani lehdissä yli viisi kertaa ilmestyneet kirjailijat.

Yleisimmin esiintyneiden kirjailijoiden tarkastelu voi tarjota vastauksen joihinkin kielten määrällisen analyysin tuottamiin kysymyksiin. Kuten Kuvio 3 osoittaa, yleisimmät englanninkieliset kirjailijat *Inostrannaja literatura*ssa ovat pääosin vasemmistolaiseen ajatteluun kallellaan olevia intellektuelleja, kuten Ernest Hemingway, tai keskittyvät kirjoituksiinsa kuvaamaan yhteiskunnallisia aiheita ja työväenluokan näkökulmia, kuten Alan Sillitoe tai William Faulkner. Lehden saksankieliset kirjailijat olivat etupäässä Itä-Saksasta, kuten Anna Seghers ja Erwin Strittmatter.

Tämä ei kuitenkaan päde *Světová literatura*an (Kuvio 4). Huomionarvoista on, että kaksi suosituinta saksalaista kirjailijaa, Goethe ja Robert Musil, ovat kuolleita, kun taas kolmanneksi suosituin saksalainen kirjailija Heinrich Böll oli tiiviissä yhteydessä Länsi-Saksan vasemmistoon. Ylipäänsäkin tšekkoslovakialainen lehti julkaisee useammin jo edesmenneitä kirjailijoita. Tämän mukaisesti yksi suosituimmista venäjänkielisistä kirjailijoista oli Lenin yhdessä Konstantin Fedinin ja suojasään ajan kirjallisen johtohahmon Ilja Ehrenburgin kanssa.

Kuvio 4. Kirjailijat, joiden tekstejä julkaistiin *Světová literatura*ssa useammin kuin viidesti vuosien 1956 ja 1965 välillä.

Kuvio 5. Yleisimmät käännetyt kirjailijat *Sinn und Form* -lehdessä.

Vain Louis Aragon ja Hemingway esiintyivät molemmissa lehdissä. Näihin kahteen kirjailijaan keskittymällä voidaan havaita (melko rajattu) vasemmistolaisen maailmankirjallisuuden kaanon, joka oli hyväksytty halki Itä-Euroopan. Tämä idea on laajennettavissa ottamalla mukaan muita sosialistisia julkaisuja: seuraava kuvio (Kuvio 5) esittelee yli kolme kertaa *Sinn und Formin* sivuilla kahden viiden vuoden jakson aikana esiintyneet kirjailijat.

Saksankieliset kirjailijat, joita ei tässä ole esitetty, ovat paljon tärkeämmässä roolissa *Sinn und Formin* sivuilla. Ensimmäisellä aikavälillä kuuluisimmat heistä olivat Bertolt Brecht (seitsemän julkaisua), Hans Henny Jahn (kuusi), sekä Heinrich Mann (viisi). Vieraskieliset kirjailijat ovat lähinnä itäeurooppalaisia, ruotsalaista vasemmistokirjailijaa Artur Lundkvistia lukuun ottamatta.

Aiempiin kahteen julkaisuun verrattuna yhtäläisyydet ovat varsin rajalliset. Tämä saattaa johtua Itä-Saksan kirjallisuusjärjestelmän irrallisuudesta muuhun itäiseen Eurooppaan nähden ja mahdollisesti Itä-Euroopan lukijoiden ja valtion erilaisista vaatimuksista. Itä-Saksassa ilmestynyt kirjallisuuslehti ei loppujen lopuksi ollut vain osa sosialistisen kirjallisuuden verkostoa, vaan se toimi myös lippulaivajulkaisuna yhdessä keskenään kilpailevista ja rinnakkain toimivista saksalaisen kirjallisuuden järjestelmistä. Lehden tavoite ei niinkään ollut antaa lukijalle kattavaa kuvausta maailmankirjallisuudesta, vaan toimia alustana korkeakulttuuriselle kirjallisuustuotannolle ja kulttuurisille debateille Itä-Saksassa. Ulkomaisten kirjailijoiden ääni tässä keskustelussa kuului vain toisinaan. Tästä johtuen lehden sivuilla esiintyneiden ulkomaisten kirjailijoiden joukko on melko pieni, vaikkakin neuvostoliittolaiset nimet olivat tärkeässä osassa.

Ainoa, sekä *Světová literaturan* että *Sinn und Formin* sivuilla toistuvasti esiintyvä kirjailija on Ilja Ehrenburg, jonka tapaus onkin erityisen kiinnostava. 1960-luvulle tultaessa Ehrenburg oli vakiinnuttanut asemansa yhtenä Neuvostoliiton keskeisistä suojasään kirjailijoista. Hän

myötävaikutti menneisyyden uudelleenarviointiin, nosti esiin tukahdutettuja ajattelijoita ja kyseenalaisti stalinismin kirjallisuusestetiikkaa. Yllättäen näissä kahdessa lehdessä julkaisujen Ehrenburgin tekstien välillä ei ole yhteyttä. *Sinn und Formissa* julkaistut Ehrenburgin artikkelit käsittelevät valtioiden rajat ylittävää elämää Ranskassa ja Saksassa ennen toista maailmansotaa, Pablo Picassoa ja totuuden merkitystä taiteessa. *Světová literaturassa* merkille pantavia taas ovat Marina Tsvetajevaa ja Osip Mandelstamia käsittelevät artikkelit – kummankaan runoilijan töitä ei julkaistu virallisesti ennen Hruštšovin aikaa. Vaikka molemmissa lehdissä siis kuuluu neuvostoliittolaiselle kirjallisuudelle tärkeä suojasään ääni, tšekkoslovakialainen julkaisu näyttää vieneen siihen liittyneen viestin astetta pidemmälle korostaen sellaisen venäläisen runouden perintöä, joka oli Stalinin aikana tukahdutettu.

Tämä lyhyt tutkimus kolmen julkaisun bibliografisista tiedoista avaa mahdollisuuksia vertailevaan ja diakroniseen analyysiin, joiden avulla voidaan paljastaa vaihteluja sekä lehtien transnationaalisissa suhteissa että niiden poliittisissa painotuksissa. Analyysin myötä myös tarve tiedostojen kehittämiseksi korostuu. Kun dataa laajennetaan ja järjestetään, ja kun se yhdistetään yksittäisten julkaisujen tasolla, tiedot voivat toimia lähtökohtana keskustelulle siitä, mitä tekstejä voidaan löytää eri lehdistä eri aikoina. Tämä auttaa edelleen ymmärtämään mahdollisia samanaikaisuuksia Itä-Euroopan kirjallisuusjärjestelmien kehityksessä.

Tekstien liike ja myöhäissosialismin kulttuurinen tila

Ulrich Plenzdorfin *Nuoren W:n uudet kärsimykset* on vain yksi tuhansista teksteistä, jotka matkustivat sosialistisen Itä-Euroopan kulttuurisessa tilassa. Se kuitenkin havainnollistaa tapoja, joilla provokatiiviset kaunokirjalliset tekstit voitiin sopeuttaa osaksi myöhäissosialismin aikaisia kansalliskirjallisuuksia. Se osoittaa, mitkä uudelleenkontekstualisoinnin tavat mahdollistavat tekstien assimiloimisen ja mitkä institutionaaliset mekanismit tekevät ylipäänsä mahdolliseksi tekstien liikkumisen. Todensin ja havainnollistin näitä prosesseja esseiden kahdessa ensimmäisessä osassa lehtien numeroita ja kustannusarkistoja tarkastelemalla. Esseeni kolmannessa osuudessa kehitelin ideaa tekstien ylijärjestyksestä ja läsnäolosta hyödyntäen nyt itäeurooppalaisten käännöskirjallisuuteen keskittyneiden kirjallisuuslehtien suurta korpusta. Yhdistämällä nämä kolme näkökulmaa on mahdollista tarkastella niitä tapoja, joilla myöhäisen sosialismin kulttuurit loivat liikkumatilaa kirjallisuudelle.

Jatkotutkimus tekstien liikkeestä valtiososialismin alaisuudessa on tarpeen, jotta voimme ymmärtää kirjallisuuden saavutettavuuden eri paikoissa erilaisissa historiallisissa tilanteissa. Käynnissä oleva digitaalisen humanismin projektini *Reading through the Iron Curtain* tulee laajentamaan tässä esiteltyä korpusta. Kattavampien väitteiden ja hypoteesien esittämiseksi tulevan tutkimuksen on sisällettävä bibliografisia tietoja myös muiden kustantamoiden kirjamuodossa painamista teksteistä. Aineiston puhdistaminen ja järjesteleminen relaatio-tietokantaan tuo näkyviin yksittäisten tekstien läsnäolon ympäri Itä-Eurooppaa. Tällöin saadaan selville myös julkaisujen aikajärjestys ja niiden mahdollinen samanaikaisuus sekä aukot tekstien saatavuudessa eri maissa. Tällainen tutkimus antaa mahdollisuuden ymmärtää myöhäissosialismin elettyä kokemusta uudella tavalla, joka tuo näkyviin monitahoisen kulttuurimaiseman. Tämä omintakeinen kulttuurimaisema mahdollisti liikkuvuutta ja ylijärjestyksiä suhteita, jotka jäävät perinteisin menetelmin toteutetussa tutkimuksissa helposti huomaamatta.

Englannista suomentanut Ida-Emilia Reini

Viitteet

- 1 Viittaa aiemmin Neuvostoliitossa kielletyn dissidenttikirjallisuuden julkaisemiseen perestroikan aikana ensimmäisenä juuri kirjallisuuslehdissä ja sitä kautta koko neuvostokirjallisuusinstituution purkautumiseen. Toim. huom.
- 2 Wilhelm Girmus Boris Rjurikoville, 9. toukokuuta 1968, Redaktsija žurnala 'Inostrannaja literatura,' 1573:5:786, RGALI.
- 3 Wilhelm Girmus Pavel Toperille, 17. toukokuuta 1968, Redaktsija žurnala 'Inostrannaja literatura,' 1573:5:786, RGALI.
- 4 Pavel Toper Wilhelm Girnukselle, 26. kesäkuuta 1968, Redaktsija žurnala 'Inostrannaja literatura,' 1573:5:786, RGALI.
- 5 Tähän analyysiin käytetty data kuin myös dokumentaatio liittyen datajoukkojen keräämiseen on saatavilla osoitteessa www.philipgleissner.com/data

Lähteet

- Baer, Brian James & Susanna Witt (toim.) (2017), *Translation in Russian Contexts: Culture, Politics, Identity*. Abingdon: Routledge.
- Barck, Simone & Siegfried Lokatis (toim.) (2005), *Fenster zur Welt. Eine Geschichte des DDR Verlages Volk & Welt*. Ch. Berlin: Links Verlag.
- Broukalová, Zdeňka et al. (toim.) (1967), *Světová literatura 1956-1965: bibliografický soupis*. Praha: Odeon.
- Guarnizo, Luis & Michael P. Smith (toim.) (1998), *Transnationalism from Below*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Letopis žurnalnyh statei*. Izdatelstvo Vsesojuznoi knižnoi palaty, 1956-1972.
- Parker, Stephen & Philpotts, Matthew (2009), *Sinn Und Form: The Anatomy of a Literary Journal*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Sherry, Samantha (2015), *Discourses of Regulation and Resistance: Censoring Translation in the Stalin and Khrushchev Era Soviet Union*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Škvorecký, Josef (2003), "Světovka." – *Souvislosti* 1–2/2003, 87–96.